

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
ВИКОНАВЧОГО ОРГАНУ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

КИЇВСЬКЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ
МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
(КИЇВСЬКА МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК)

відділення філософії та суспільствознавства

секція: педагогіки

базова дисципліна: українська мова та література

ВПЛИВ РЕФОРМ 1860—1870 РОКІВ НА РОЗВИТОК
ОСВІТИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ВІДОМИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ МІСТА КИЄВА)

Роботу виконав:

Статус У МАН

(слухач, кандидат, дійсний член МАН)

Покровський Євген Ростиславович

повна дата народження

учень 11 класу

ПП Навчальний заклад

«Європейський колегіум»

домашня адреса

контактні телефони (домашній,
мобільний)

електронна адреса

науковий керівник:

Драч Оксана Олександрівна

професор кафедри всесвітньої історії

Київського університету

імені Бориса Грінченка,

доктор історичних наук

контактний телефон

педагогічний керівник:

прізвище, ім'я, по батькові (повністю),

вчене звання, місце роботи, посада,

науковий ступінь, контактні телефони

ВПЛИВ РЕФОРМ 1860—1870 РОКІВ НА РОЗВИТОК
ОСВІТИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ВІДОМИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ МІСТА КИЄВА)

Вплив реформ 1860-1870 років на розвиток освіти в Україні

(на прикладі відомих навчальних закладів міста Києва)

Покровський Євген Ростиславович, Київське територіальне відділення Малої академії наук України (Київська Мала академія наук учнівської молоді), ПП «Навчальний заклад «Європейський колегіум», 11 клас, місто Київ; Драч Оксана Олександрівна, професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Грунтовне переосмислення вітчизняного педагогічного досвіду сприяє пошуку шляхів ефективного розв'язання сучасних освітніх проблем, що *актуалізує* вивчення історико-педагогічного досвіду впливу реформ 1860—1870-х рр. на розвиток навчальних закладів м. Києва.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей навчально-виховної діяльності освітніх закладів м. Києва, можливостей використання концептуальних ідей у сучасному освітньому процесі.

Дослідними завданнями стали: виявлення цілей реформування освітньої сфери 1860—1870 рр.; виокремлення педагогічних ідей, засадничих для організації освітньої моделі гімназій; вивчення організації навчально-виховного процесу в чоловічих та жіночих гімназіях Києва та колегії П. Галагана; проведення аналогії освітньої практики гімназій з сучасними навчальними закладами м. Києва.

В умовах реформ 1860—1870-х рр. питання виховання й освіти осмислювали як «питання життя». Винятково репродуктивний підхід до навчання й «опікунська система виховання» не відповідають суспільним запитам. Результатами освітніх реформ у м. Києві стало: розширення мережі гімназій, особливо приватних, оновлення навчальних програм і планів школи, запровадження дидактичних новацій, залученням благодійників. Сутність навчання розуміють як підготовку до життя високоморального індивіда з широким кругозором. Якість освіти є предметом моніторингу громадськості. Запроваджують рейтинг гімназиста.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Освіта як складова суспільних реформ 1860—1870-х рр.	
1.1. Стан освіти на середину ХІХ ст.	6
1.2. Напрями реформування освітньої сфери суспільства	8
РОЗДІЛ 2. Новації навчально-виховного процесу модерного часу	
2.1. Людина як пріоритет виховання	15
2.2. Педагогічні технології навчання	17
РОЗДІЛ 3. Досвід функціонування освітніх закладів м. Києва	
3.1. Чоловічі та жіночі київській гімназії	19
3.2. Колегія Павла Галагана	21
ВИСНОВКИ	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	25
ДОДАТКИ	32

ВСТУП

Глибокі соціальні і духовні зміни, що відбуваються нині в Україні, вмотивовують реформування освіти задля вдосконалення системи навчання і виховання, яка б забезпечувала оптимальні умови для розвитку та самореалізації особистості учня. Пошук новаційних шляхів модернізації системи освіти України в змістовому й організаційному відношенні має відбуватися на засадах ґрунтовного аналізу практики минулого, врахування її помилок і досягнень.

Актуальність теми. Починаючи з другої половини ХІХ ст. у Європі і в Україні розпочалося формування новаторських підходів до розуміння природи дитини. У досліджуваній період педагогіка стала рушійною силою реформування засад шкільної освіти, підвищення ефективності навчання і виховання. З огляду на це, вивчення й осмислення історико-педагогічного досвіду розвитку освіти України в епоху реформ 1860—1870-х рр. на прикладі навчальних закладів Києва набуває суттєвої науково-пізнавальної актуальності.

Мета дослідження полягає у розкритті особливостей навчально-виховної діяльності освітніх закладів м. Києва під впливом реформ, виявленні можливостей використання концептуальних ідей у сучасному освітньому процесі.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких дослідних завдань:

- виявити цілі і завдання модернізації освітньої сфери як складової комплексу суспільних реформ 1860—1870 рр.;
- виокремити педагогічні ідеї, покладені в основу новацій організації освітньої моделі гімназій;
- з'ясувати основні типи загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва;
- дослідити особливості організації навчально-виховного процесу в чоловічих та жіночих гімназіях міста та колегії П. Галагана;

Об'єкт дослідження: освітній простір України.

Предмет дослідження: процес розвитку середніх навчальних закладів у м. Києві під впливом реформ 1860—1870 рр.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, системності та наукової об'єктивності, загальнонаукові методи (аналіз, синтез), спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-типологічний), використані із застосуванням антропологічного, аксіологічного та соціокультурного підходів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що *отримано* нове знання щодо впливу реформ 1860—1870-х рр. на функціонування освітньої системи досліджуваного періоду; *розроблено* періодизацію реформування системи освіти; *оцінено* та *узагальнено* результати освітніх реформ у сфері середньої школи; *подальшого розвитку набули* концепції та ідеї педагогів другої половини ХІХ ст. щодо виховних і дидактичних новацій розвитку освіти; *визначено* форми і методи їхньої реалізації в навчально-виховному процесі гімназій м. Києва; *комплексно осмислено* досвід функціонування освітніх закладів м. Києва.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що її результати можуть бути використані при підготовці до навчальних занять з історії України, розробці факультативів з історії Києва, формування віртуальних екскурсій по навчальним закладам «старого» Києва.

РОЗДІЛ 1

ОСВІТА ЯК СКЛАДОВА СУСПІЛЬНИХ РЕФОРМ 1860—1870-х рр.

1.1. Стан освіти на середину XIX ст.

Історіографічний пошук виявив, що на різних етапах реформування школи публікували праці, де узагальнювали досвід попередніх реформ з певними методологічними настановами [2, с. 10]. Історіографію досліджуваної проблеми поділяємо на три етапи: перший – друга половина XIX – початок XX ст.; другий – 1920—1980-ті рр.; третій – 1991 р. – донині.

Теоретичний аналіз наукової літератури з обраної проблеми дозволив встановити, що розвитку середньої жіночої освіти в Україні (XIX – початок XX ст.) присвячено дослідження Т.В. Сухенко; розвитку жіночих навчальних закладів у м. Києві (1861—1920 рр. В.В. Вірченко; реформуванню шкільної освіти в Україні у XX ст. Л.Д. Березівської; особливості загальнопедагогічної підготовки вчителя XIX – початку XX ст. висвітлено у роботах Н.М. Дем'яненко [2; 48].

Джерельну базу роботи сформували: неопубліковані документальні матеріали, які зберігаються в Державному архіві м. Києва; законодавчі акти уряду щодо освітньої сфери; звітні та статистичні матеріали діяльності навчальних закладів; дидактичні матеріали; праці видатних педагогів; навчальна література; матеріали періодики; спогади безпосередніх учасників освітнього процесу. Отже, зібрані, систематизовані і опрацьовані джерела і література достатні для висвітлення обраної теми.

Освітні проблеми актуалізувалися в середині XIX ст. у зв'язку з невдачами Кримської війни. Переконалися, що відмова від ідей просвітництва має згубні наслідки для всього суспільства. Дієвим чинником активізації громадсько-педагогічного руху була невтішна шкільна статистика.

Гімназії в Україні відкривалися у відповідності зі Статутами 1804 р. і 1828 р., проте тільки для осіб чоловічої статі. Період 30—50-х рр. ХІХ ст. характеризується активною політикою влади щодо централізації та русифікації системи освіти в Україні. У 1835 р. видано «Положення про навчальні округи», за яким організовано Київський, Одеський та Харківський навчальні округи. У компетенції попечителя навчального округу перебували навчальні заклади усіх рівнів від початкових шкіл до університетів. Після придушення польського повстання (1830—1831 рр.) у Правобережній Україні було закрито католицькі школи і почалась русифікація середніх навчальних закладів. У 1836 р. у Києві відкрито Другу гімназію. На середину ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні діяло вже 19 гімназій.

В Україні функціонували Інститути шляхетних дівчат, організовані з ініціативи та коштом місцевого дворянства: Харків (1812), Полтава (1818), Одеса (1829), Керч (1836), Київ (1838). Мета інститутів – підготовка «гарних дружин та корисних матерів родин». Це закриті навчально-виховні заклади, розраховані на доньок дворян, офіцерів та купців 1-ї та 2-ї гільдій. Навчальна програма відповідала рівню середньої школи, однак перевага надавалася засвоєнню гарних манер, навчанню музиці і танцям. Оплата за навчання в інститутах доволі висока – від 650 руб в Харківському до 1000 руб в Одеському на рік.

Компенсували відсутність дівочих навчальних закладів жіночі приватні пансіони, засновниками яких були переважно іноземці. Аналіз програм цих навчальних закладів засвідчує, що небагато з них відповідали рівню загальної середньої освіти. Підтверджує тезу і документальний матеріал. Так, київське губерньське правління у 1819 р. розглядало скаргу хорунжого Ц. Соколовського, який віддав дочок у пансіон К. Ходкевичевої, заплативши за навчання 1300 руб. Як виявилось, вони там нічому так і не навчилися [58, с. 66]. На 1834 р. в Україні діяло 29 пансіонів з 1004 вихованками, зокрема у Київській губернії – 7 пансіонів з 196 ученицями, термін навчання

в яких складав 4-5 років, оплата – від 100 до 300 руб на рік [25, с.644]. У більшості міст, де існували приватні пансіони, часто це були єдині в губернії жіночі навчальні заклади, де дівчата могли отримати освіту.

Ознакою зростаючого потягу до отримання освіти стало суттєве розширення мережі приватних навчальних закладів у великих містах, у тому числі і в Києві. Зокрема, на середину XIX ст. у Києві діяло 10 жіночих пансіонів. Навчалися в цих закладах переважно представники середнього стану, у тому числі дівчата, доступ яким до гімназій був закритим.

З часом видатні педагоги та публіцисти піддали критиці традиційну модель дівочого інститутсько-пансіонного виховання та визнали важливість серйозної підготовки громадянки держави до реального життя незалежно від станової, конфесійної та майнової приналежності батьків.

Широкі просвітницькі прагнення в урядових сферах і суспільстві привести країну до європейських форм цивілізації актуалізували наукове знання. Як згадував сучасник, усі вірили, що наука повинна ошчасливити Росію [41, с.45]. Завданням руху 60-х років XIX ст. прогресивна громадськість визначала звільнення особистості, «створення людини нового типу», а головним засобом досягнення цього вважала освіту. Саме на освічених людей покладалася надія у вирішенні нагромаджених проблем в економічній, соціальній, сімейно-побутовій сферах.

Поширення гуманних та демократичних тенденцій у період великих реформ спонукало до переосмислення ролі і місця жіноцтва в суспільстві, навчання і виховання якої обмежувалися тільки сферою родини. По-суті, громадсько-педагогічна дискусія «учити чи не вчити жінку?» у другій половині XIX ст. переведена в площину «чому і як її навчати?».

1.2. Напрями реформування освітньої сфери суспільства

Стратегічними цілями, що стояли перед державою, були: поширення грамотності серед населення, розширення масштабів підготовки інтелігенції,

демократизація науки і освіти, ліквідація перешкод на цьому шляху. Нагальними були завдання реформувати і модернізувати діючі навчальні заклади, створити нові ланки освіти (народна початкова школа, середня спеціальна і педагогічна освіта) і окремі напрямки (жіночу середню і спеціальну освіту). Проте, винятково держава за допомогою Міністерства народної освіти та інших зацікавлених відомств не могла вирішити всі ці глобальні, розраховані на десятиліття невинної роботи завдання. Об'єктивно виникала необхідність включення в процеси модернізації системи освіти громадської і приватної ініціативи та заохочення благодійності.

Зусилля влади у сфері просвітництва скеровані на мобілізацію всіх людських ресурсів на модернізацію країни. Указом від 5 травня 1856 р. народну освіту визнано «першорядною державною функцією і запорукою майбутнього процвітання...» [21, с.173]. Основними принципами освіти визначено загальнодоступність, демократизм та відкритість навчальних закладів. Отже, здобути знання могли всі бажаючі незалежно від статі та соціального становища.

Концепцію реформування освітньої сфери готував Учений комітет Міністерства народної освіти – колегіальний орган (7 членів), до якого входили провідні фахівці з навчальних предметів, і куди скеровували основні пропозиції щодо реформування навчальних закладів. Саме Вчений комітет, що розпочав діяльність у 1856 р., розробляв проекти реформ, які подавали на розгляд Міністра народної освіти.

Аналіз джерел і наукової літератури з теми дослідження допоміг виокремити основні етапи реформування системи освіти протягом другої половини XIX ст.:

перший – 1856–1864 рр. – становлення і законодавче затвердження загальнодоступної середньої і початкової освіти;

другий – 1865–1870 рр. – посилення консервативних тенденцій в управлінні освітою і адміністративного контролю за школами;

третій – 1871–1887 рр. – перегляд законодавства у сфері середньої і початкової школи, введення в дію нових статутів і положень, направлених на посилення адміністративного контролю за навчальними закладами.

Перша за часом освітня реформа стосувалася жіночої освіти. 30 травня 1858 р. затверджено «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти», за яким у містах дозволяли відкривати жіночі училища для приходящих дівчиць усіх станів [32, с.190]. У тому ж році професор педагогіки М.О. Вишнеградський ініціював проект докорінних змін у системі інститутської освіти, запропонувавши організацію нового навчального закладу для дівчат – відкритого і загальнодоступного, освітня програма якого дорівнювала курсу інституту шляхетних дівчат. У 1859 р. було визначено відомчу підпорядкованість жіночих училищ: училища, які створювалися коштом приватних осіб і громадських інституцій, перебували у віданні Міністерства народної освіти; училища, які організувало відомство закладів імператриці Марії (опікувалося жіночими установами) підпорядковувалися йому. З 1862 р. училища відомства отримали назву Маріїнські гімназії [35, с.152].

В Україні жіноча гімназія заснована в Києві у 1859 р. (заняття почалися з січня 1860 р.) за сприяння сенатора І. Фундуклея, який пожертвував два кам'яних будинки та зобов'язався щорічно вносити 1200 крб на рік на її утримання. З 1860 р. організуються і гімназії Міністерства народної освіти. З 1872 р. дозволено відкривати приватні жіночі гімназії як один зі шляхів задоволення зростаючої потреби в освіті дівчат. На початок 1880-х рр. у 9 українських губерніях діяло 89 середніх жіночих навчальних закладів різних типів з 18 777 ученицями [25, с.645].

Організація загальнодоступних відкритих дівочих гімназій з кінця 50-х років XIX ст. значною мірою сприяла становленню нової моделі жіночої освіти модерного часу. Метою громадських навчальних закладів, доступних

для учениць із «невибагливих родин», стало надання ґрунтовної середньої освіти [42]. Жіноча гімназія не тільки давала певні знання, а й формувала світоглядні засади, пробуджувала в учениць допитливість та прагнення до самовдосконалення. Крім того, за висновком тогочасних педагогів, практика функціонування жіночих гімназій доводила хибність думки про суттєву відмінність освіти чоловіка та жінки [47, с.134]. Проте навчальні програми жіночої середньої школи, порівняно з чоловічою, зберігали «полегшений» характер, наприклад із фізики, математики, хімії [див. Додаток 3].

Діяльність жіночих гімназій суттєво вплинула на пом'якшення режиму в інститутах шляхетних дівчат, зокрема руйнації їхньої закритості й елітарності. Реформування зазнали і навчальні плани та програми інститутів, які скеровуються на надання вихованкам ґрунтовної підготовки, отже розширення базового компонента середньої освіти.

Реформування зазнали не тільки державні навчальні заклади, а й приватні. У 1856 р попечитель Петербурзького навчального округу Г.А. Щербатов звернувся до Міністерства народної освіти з поданням про необхідність зняття заборони на відкриття приватних навчальних закладів [34, с.182]. У грудні 1857 р. височайше дозволено відкривати приватні навчальні заклади, не обмежуючи їх кількісно. У приватній освіті відбуваються якісні зрушення. Пансіони поступаються місцем гімназіям. У 1862 р. з дозволу міністра народної освіти Головніна у столиці організовано перші приватні гімназії. Поступово ця практика поширюється і на Київ.

Важливою складовою освітніх реформ стало вдосконалення чоловічої середньої школи. При обговоренні проекту Статуту загальноосвітніх навчальних закладів основні пропозиції від педагогів українських губерній полягали у впровадженні викладання українською мовою з метою найшвидшого оволодіння грамотою [29, с.196]. Необхідність викорінення рутинності викладання, впровадження раціональних навчальних посібників і перехід на мову, зрозумілу для учнів, відзначались у пропозиціях

педагогічної ради Чернігівської гімназії [30, с.80]. Педагогічна рада Рівненської гімназії Волинської губернії висловлювала думку про доцільність вивчення в народних училищах «громадянського катехізису» [31, с.3]. Головним завданням освіти визначалось виховання людини та громадянина.

Громадсько-педагогічний рух, спрямований на демократизацію засад суспільного буття в державі, зокрема звільнення селян від кріпацтва (1861), земська (1864), судова (1864) і міська (1870) реформи, зумовили затребуваність у суспільстві не стільки класичного, скільки реального типу середньої освіти. 19 листопада 1864 р. прийнято Статут гімназій і прогімназій, за яким гімназії поділяли на класичні та реальні з семирічним терміном навчання [51]. Повітові училища реорганізовували у прогімназії, які дорівнювали чотирьом нижчим класам гімназії. Закладений реформою поділ гімназій на класичні і реальні ставив їхніх учнів у нерівні умови. Для вступу до університету реалістам необхідно було пройти додатковий курс латини. За задумом Державної ради 1/4 частина всіх гімназій мала бути переформатована на класичні гімназії з двома давніми мовами (давньогрецькою і латиною), 1/2 — з латинською мовою та 1/4 — на реальні гімназії [35, с.150].

Політична нестабільність у країні позначилася на політиці уряду і посиленні поліцейсько-охоронних функцій держави, що чітко простежується у сфері просвітництва. 14 квітня 1866 р міністром народної освіти призначено відвертого консерватора обер-прокурора Синоду Д.А. Толстого, який метою своєї діяльності бачив «виховання юнацтва...в дусі істин релігії, поваги до права власності та дотримання основ громадського порядку» [28, с.105]. Міністр уважав, що повагу до закону необхідно виховувати в стінах навчального закладу. Концепцію нового реформування середньої школи сформували такі засади: пріоритет класичної освіти; чітка

регламентація навчальних програм і планів; розвиток пансіонів при гімназіях та прогімназії.

Нормативним актом став новий «Статут гімназій і прогімназій» від 30 липня 1871 р. та «Статут реальних училищ» від 15 травня 1872 р. [52; 6]. Метою діяльності гімназій було надання юнакам загальної освіти і підготовка до вступу в університет, реальні училища мали надавати загальну освіту «пристосовану до практичних потреб і набуття технічних знань».

24 травня 1870 р. затверджено нове «Положення про жіночі навчальні заклади відомства Міністерства народної освіти», за яким всі жіночі училища відомства перейменовувалися в гімназії і прогімназії. Термін навчання в гімназіях збільшено до 7 років, а в прогімназіях залишався трирічним. Було чітко визначено правове становище випускниць. Схвальний атестат гімназії та закінчення педагогічного класу гарантували права домашніх учительок, решті випускниць надали права вчительок народних училищ [44, с.50]. За законом вони мали право організовувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних і державних закладах, займатися навчанням у родинях та отримувати пенсії за вислугу років [24, с.185].

В умовах контрреформ 1880-х рр. влада посилює самодержавно-охоронну політику, спрямовану на контроль за громадськістю і освітньою сферою. У 1882 р. міністром народної освіти стає І.Д. Делянов, яким ужито заходів щодо обмеження доступу до гімназійної освіти дітей з нижчих прошарків. Циркуляр від 18 червня 1887 р., який сучасники назвали «циркуляром про кухарчиних дітей», рекомендував, щоб «... до гімназії і прогімназії допускали тільки дітей, які перебували під опікою осіб, що мали надійні гарантії в моральному над ними домашньому нагляді... При неухильному дотриманні цього правила гімназії та прогімназії звільняться від вступу до них дітей кучерів, лакеїв і кухарів, праль, дрібних крамарів тощо, яких, за окремим винятком, не потрібно виводити за межі середовища, до якого вони належать» [22].

Отже, протягом 1860—1870-х рр. реформування зазнала загальноосвітня школа. Ухвалені статuti чоловічих гімназій посилювали класичну спрямованість освіти. Альтернативою було реальне училище з професійно-практичним напрямом підготовки, доступне широким верствам населення. Жіноча школа набуває відкритості і загальнодоступності. Жіночі гімназії активно організовуються, а їхні випускниці отримують педагогічну кваліфікацію і правові гарантії.

РОЗДІЛ 2

НОВАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ МОДЕРНОГО ЧАСУ

2.1. Людина як пріоритет виховання

Модернізація системи освіти виявляється не лише в зростанні мережі шкіл, а й поєднується з реформаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу у закладах, основу яких становили ідеї гуманізму, демократизму.

Уже напередодні реформ на шпальтах преси розгорнулася широка дискусія щодо того, якою має бути середня школа, що пріоритетне: навчальна чи виховна складова, чи повинна гімназія стати головним вихователем підростаючого покоління. Ініціювала її стаття видатного лікаря і педагога М.І. Пирогова «Питання життя» (1856 р.), де сформульована ідея загальнолюдського виховання. Автор обґрунтував ціль виховання — підготовку до життя високоморального індивіда з широким інтелектуальним кругозором, у тому числі і жіноцтво. Дієвими учасниками дискусії були і представники освітньої бюрократії та навчальної адміністрації [33]. Різні підходи до трактування проблеми «мораль — суспільство — особистість» зумовили відмінності у визначенні цілей духовно-морального виховання учасниками обговорення.

Творчу спадщину педагогів досліджуваного періоду маємо підстави класифікувати за двома напрямками: ліберально-гуманістичний і традиційно-релігійний. Педагогічний ідеал представників ліберально-гуманістичного напрямку базувався на визнанні в освітньому процесі пріоритету особистості і загальнолюдських цінностей. Як зауважив К.Д. Ушинський, рутинна педагогіка згубно впливає на тридцять-сорок поколінь [53, с.112]. Представники традиційно-релігійного напрямку педагогічні інновації в освіті вони сприймали негативно, вважаючи, що «релігійність має бути фундаментом освіти».

Незважаючи на гостру полеміку представників різних навчально-виховних парадигм, домінантним вектором, а отже таким, що поєднував усю педагогічну громадськість, було розв'язання нагальних завдань середньої школи. По-суті, педагоги мали змодельовати оптимальні умови процесу шкільної освіти та виховання, які мали прилучити підростаючі покоління до національної культури та сформувати громадянина.

Зокрема, П.Д. Юркевич мету і зміст виховання зумовлював метою самого життя — реалізацією людиною себе як «творіння Божого», тому виховання потрібно скеровувати на «рівномірний розвиток усіх сил вихованця» [59, с.13]. К.Д. Ушинський висловив тезу, що моральне й етичне ядро індивіда складає патріотизм. Саме останньому педагог відводив одне з головних завдань у справі громадянського виховання. Концепція навчання через виховання, на думку її автора — С. І. Миропольського, підносить місію вчителя; вимагає від вчителя праці за покликанням, діяльного прагнення до самоосвіти; зобов'язує педагога вивчати індивідуальні особливості дитини; створює нові основи шкільної дисципліни; поєднує школу і життя і надає їй практичного характеру [40, с.124].

Непросте в усі часи питання учнівської дисципліни розуміють як внутрішній мікроклімат школи. Дисципліна є природньою системою духовної взаємодії двох головних суб'єктів школи — вчителя та учнів, отже не повинна базуватися на страху покарання. Будучи попечителем Київського навчального округу, М.І. Пирогов у контексті підготовки освітніх реформ актуалізує питання щодо усунення тілесних покарань у школі [43]. Він переконував адміністрацію гімназій регіону, що першим кроком до поліпшення моральної атмосфери виховання є розвиток почуття законності і справедливості в учнів, головним засобом чого визнав чіткі, уніфіковані правила про проступки і покарання (див. Додаток А). Наслідком став циркуляр, яким застосування тілесних покарань обмежувалося винятковими випадками.

На діяльність гімназій істотний вплив зробила концепція класичної школи, розроблена М.Н. Катковим, за якою прикметною особливістю гімназій оголошувався «антиутилітаризм», який скеровував навчально-виховну роботу на ідеали істини, добра і краси [49, с.210]. У програмах середньої школи конкретизовано цілі морального виховання, сутність якого полягала в розвитку здатностей людини задля досягнення свого призначення — стати «істотою моральною». З огляду на це невід'ємною складовою навчально-виховного процесу є вивчення Закону Божого, що крім навчально-пізнавальних завдань, пріоритетом мало формування морально-релігійних почуттів учнів.

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на важливість соціальних функцій освіти, її основна роль, на переконання педагогів і суспільства, полягала у вихованні особистості. Наставала пора, яку фахівці окреслять «століттям дитини» за назвою роботи шведського педагога Еллен Кей.

2.2. Педагогічні технології навчання

У досліджуваній період плеяда талановитих педагогів розробляли теоретико-методологічні засади дидактики чоловічої і жіночої середньої освіти. Докорінне реформування навчально-виховного процесу у середній школі ініціював К.Д. Ушинський, основу якого сформували ідеї розвивального навчання [53-57]. Пропагований педагогом демократизм в освіті, гуманне ставлення до вихованця сформували вимоги свідомості й активності учня в процесі навчання. Він констатував, що «маленький швейцарець здивує вас ґрунтовним знанням своєї батьківщини», а що у нас? [55, с.116]. К.Д. Ушинський одним з перших наголосив на важливості поєднання *репродуктивних* і *продуктивних (дослідних)* методів навчання.

Загальнопедагогічні засади навчання в гімназіях становили: «правила шкільного порядку і розумної дисципліни», а також катехізичний метод навчання. Як зазначав Д.І. Тихомиров, «... концентрація в розподілі навчального матеріалу, наочність у навчанні, практичність ...» [39, с.87].

При навчанні читанню та письму використовували звуковий метод і систему вправ у скорописі, пояснювальне і виразне читання. Природознавство вивчали за допомогою «наочного методу початкового навчання». На заняттях з історії і географії використовували «біографічний» і «епізодичний» методи. При вивченні давніх мов – латини і грецької – рекомендували використовувати індуктивний метод [5]. Загалом основними методами викладання предметів гуманітарного циклу в гімназіях були: пояснювальний («акроматичний») метод; метод бесід; метод самостійної роботи; метод творчих робіт. Методи викладання математичних дисциплін — це метод Грубе та концентрична система практичного навчання арифметики.

Питання контролю знань учнів та об'єктивності оцінювання було предметом постійного моніторингу. Розрізняли два способи оцінювання письмових та усних відповідей учнів: суб'єктивний (за враження) і об'єктивний (за кількістю допущених помилок). Відзначали, що головна мета гімназій у тому, щоб «... привчати учнів до наукового мислення...» [4]. Було запропоновано оцінювати знання учнів за дванадцятибальною системою, проте вона не набула поширення [23].

Значущості набував новий тип учителя, який, передусім, мав бути справжньою особистістю, зразком для учнів у всьому. Л.М. Толстой стверджував, що «якість освіти — це є любов. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів, він — досконалий учитель» [50, с.195].

Таким чином, ефективність і результативність системи освіти, а отже і навчально-виховного процесу початкових шкіл перебували в центрі постійної уваги громадськості, публіцистики, влади. Впливовими на якість навчання чинниками окреслили шкільну атмосферу, організованість навчання і досвідченість педагогів. Питання методичного характеру активно обговорювали на засіданнях педагогічних рад гімназій Києва.

РОЗДІЛ 3

ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ м. КИЄВА

3.1. Чоловічі та жіночі київській гімназії м. Києва

Незважаючи на те, що чоловіча гімназія в Києві діяла ще з 1809 р., реформи почалися саме з жіночої освіти. У 1859 р. у відповідь на звернення городян колишній київський губернатор І. Фундуклей передав місту свій будинок для організації нового типу жіночої школи. Урочисте відкриття першого в Україні жіночого училища для приходящих дівчиць (у подальшому – гімназія), яке за височайшим наказом здобуло назву Фундуклеївського на честь свого засновника, відбулося 7 січня 1860 року, [38, с.114]. Гімназія розпочала роботу з 40 дівчатами, серед яких була донька генерал-губернатора Києва князя І.І. Васильчикова. На кінець першого навчального року вихованок було 75, а в 1866 р. – вже 525, [48, с.57]. Про затребуваність жіночої середньої освіти нового типу свідчить відкриття у січні 1861 р. відділення жіночої гімназії на Подолі, яке з 1872 р. стало самостійною Києво-Подільською жіночою гімназією. Протягом 50 років існування Фундуклеївської гімназії кількість випускниць закладу сягнула 33 тис. осіб.

Повний курс навчання в жіночій гімназії становив шість років. На навчання приймали дівчат від 9 до 13 років. При закладі діяв підготовчий клас. У гімназії викладали Закон Божий, російська словесність, історія, географія, природознавство, арифметика, французька, німецька та польська мови, малювання, рукоділля, музика, спів, а також танці.

За Положенням 1870 р. жіночі гімназії отримали чітку структуру: 7 класів з річним курсом. Організовувався 8-й (педагогічний) клас – 1-2 роки навчання. Навчальна програма наближалася до чоловічих гімназій. Жіночі прогімназії (неповна середня школа) були трикласними. На початку ХХ ст. майже всі вони реформуються в гімназії.

Потужний імпульс до розвитку отримали чоловічі гімназії міста. Перша гімназія (1809 р.) у 1874 р. отримала статус класичної. При гімназії функціонував пансіон для проживання 77 іногородніх учнів (з 1857 р.), бібліотека, фізичний та природничий кабінети [36]. Друга гімназія (1836) у середині ХІХ ст. отримала власне приміщення. Третя організована в 1874 р.

У Києві діяло чимало приватних жіночих і чоловічих гімназій (див. Додаток Б, В). Значною популярністю серед інтелігенції користувалася приватна гімназія Володимира Науменка. Приватна гімназія В'ячеслава Петра була реорганізована у гімназію «Групи батьків» [36]. Діяла чоловіча гімназія Михайла Стельмашенко. На початку ХХ ст. у місті функціонувало понад 20 приватних жіночих гімназій. Знаними були гімназія Ващенко-Захарченко (1878), гімназія Олександри Дучинської, гімназія Аделаїди Жекуліної (1905), єдина в Києві з програмою чоловічих гімназій. До викладання в чоловічих і жіночих гімназіях, у тому числі й приватних, запрошували професорів Київського університету Св. Володимира [37].

Навчання в жіночих гімназіях та прогімназіях було платне: в гімназіях – 25-35 руб на рік (у приватних більше), у прогімназіях – у 3-5 разів менше. Доньки незаможних батьків звільнялися від оплати. Як правило сплачували за них Товариства допомоги нужденним ученицям, що створювалися в містах (Київ – 1882). Організовували стипендії для незаможних земства, міська управа та приватні благодійники; створювалися і каси взаємодопомоги учнів / учениць. Благодійне заснування стипендій у Києві було досить поширеним (див. Додаток Г). За звичай приватна стипендія мала ціллю утримання нужденного гімназиста / гімназистку за вибором адміністрації закладу за умови «зразкової поведінки та успіхів у навчанні».

Весь навчальний рік у гімназії поділявся на чотири періоди (чверті), за якими проводили оцінювання учнів: з 15 серпня по 15 жовтня; з 15 жовтня по 20 грудня; з 7 січня по 15 березня; з 15 березня по 15 червня. З усіх предметів гімназійного курсу за чверть виставляли оцінку (див. Додаток Д). Прикметно,

що в гімназіях оцінювали не тільки знання, а і старанність учнів та їхню уважність на уроках. Основні види порушень дисципліни в гімназіях наведено у додатку Е. Різновиди покарань за порушення учнем дисциплінарних норм залежали від ступеня їхньої тяжкості (див. Додаток Є).

Аналіз документальних матеріалів київських гімназій доводить, що на кінець XIX ст. зроблено спробу запровадження своєрідного рейтингу гімназиста (позначали порядковим номером навпроти його прізвища за кожен чверть), який включав оцінки за успішність у навчанні, поведінку, старанність і уважність на заняттях, а також кількість пропущених уроків. Отже, адміністрація гімназій окрім встановлення успішності кожного класу паралелі з навчальних предметів, прагнула визначити індивідуальний рівень знань кожного учня в класі, що можна окреслити як особистісно-орієнтований підхід у навчально-виховному процесі.

Маємо констатувати, що чимало відомих учених, письменників, громадських діячів були випускниками київських гімназій (див. Додаток Ж).

3.2. Колегія Павла Галагана

Оригінальним навчальним закладом у Києві була Колегія Павла Галагана, що культивувала своєрідну «демократичну елітарність». Фундатором закладу став знаний громадський діяч Григорій Галаган: його улюблений син Павлусь передчасно помер, і в пам'ять про нього була створена школа для 16-річних юнаків усіх станів — ровесників Павла [36]. У 1870 р. Г. Галаган звернувся з клопотанням до міністра народної освіти щодо організації середнього навчального закладу закритого типу для хлопчиків, додавши розроблений проект статуту [20, с. 56]. У статуті було обґрунтовано навчально-виховні завдання Колегії, кількісний склад вихованців та викладачів, їх права та обов'язки, джерела фінансування. Колегія призначалася для учнів старших класів гімназії, які готувалися до вступу в університет. У Колегії вихованці вчилися і проживали; частина (40—50 осіб) власним коштом (навчання з повним пансіоном становило 750 руб на рік),

решта — на повному забезпеченні Колегії (близько 30 осіб). Загалом навчальний заклад був розрахований на навчання і проживання 70 юнаків.

Перший набір вихованців Колегії у 1871 р. становив 16 осіб, згодом їх чисельність зростає. Учні приймалися з усіх українських земель, зокрема з тих, що перебували у складі Австро-Угорщини. Всі вихованці, багаті і бідні, жили однією родиною в «Домі Павла Галагана». Стипендію Колегії учні отримували і під час навчання в університеті [20, с.65]. У навчальному закладі для потреб учнів було створено: природознавчий музей, фізичні лабораторії, бібліотека, їдальня, спортивний зал. Науково-методичне піклування над колегією здійснював Київський університет. Бібліотека Колегії була унікальною: придбана на кошти Г. Галагана та його спадкоємців, вона нараховувала близько 10 тис. томів. Значна частина збереглася донині у Музеї літератури України. Серед раритетів бібліотеки Колегії слід назвати «Лексикон словенороський» Памви Беринди 1627 р., список «Історії Русів» тощо [20, с.72].

Як оцінюють просвітницьку місію цього навчального закладу. Колегія дала можливість набути освіти майже близько двохсот учням незаможних батьків, тим самим примноживши українську інтелігенцію [3, с.67]. Серед випускників Колегії сходознавець, поліглот та перекладач А. Кримський, історик Західної Європи Д. Петрушевський, правник-міжнародник В. Грабар, поети-неокласики М. Драй-Хмара та П. Пилипович, директор Пушкінського дому у Санкт-Петербурзі Н. Котляревський.

Отже, потужний розвиток гімназійної освіти у Києві доводить статистика навчальних закладів, яких було понад 20 як жіночих, так чоловічих. Педагоги і громадськість докладали зусиль для покращення якості навчально-виховної підготовки учнівства, забезпечення доступності середньої освіти, формування громадянської позиції гімназистів.

ВИСНОВКИ

З другої половини XIX ст., що зумовлено суспільною модернізацією 1860—1870-х рр. і реформуванням усіх сфер життя, питання виховання й освіти осмислювали як «питання життя». Освіта, що базується винятково на репродуктивному підході до навчання, де все робиться за вказівкою вчителів і кожен крок учнів жорстко контрольований дорослими, окреслена як «опікунська система виховання», перестає відповідати суспільним запитам.

Фундація відкритих навчальних закладів започатковує нову епоху жіночої освіти: доступна у першій половині XIX ст. обмеженому числу дівчат, переважно дворянського походження, з початку 1860-х років жіноча середня освіта (гімназії) стає загальнодоступною для всіх станів і поширюється в усіх містах країни. Не всі розвинуті держави Європи на той час мали розгалужену і прогресивну систему жіночої середньої освіти. У Франції, аналогічні заклади для дівчат відкрито лише в 1880-х р.р.

У сфері чоловічої школи зусилля спрямовувалися на збереження класичної 8-річної гімназії (42% годин відводили давнім мовам), що готувала до вступу в університет. Реальні училища за Статутом 1872 р. мали основний і комерційний відділи, у 7-му класі забезпечували професійне спрямування (механіко-технічне, хіміко-технологічне). Їхні випускники вступали до вищих професійних навчальних закладів.

Освічений індивід модерного соціуму – це випускник гімназії. Гарне знання російської мови та літератури, одна-дві іноземні, знайомство з досягненнями світової цивілізації давали можливість до подальшої самоосвіти та орієнтації в оточуючому світі.

Порядок і дисципліна у гімназіях підтримувалися різними засобами. Серед них і запровадження рейтингу учня. Гімназійній освіті притаманні: п'ятибальна система оцінювання навчальних досягнень та поведінки учнів; іспити (вступні, перевідні, випускні); нагороди за успішне навчання і зразкову поведінку (грамоти, медалі). Новаціями дидактики стало нове

розуміння сутності поняття «процес навчання» як процесу активного, свідомого, творчого опрацювання і засвоєння матеріалу учнями. Почали застосовувати метод «натуральної» наочності (навчальні екскурсії), підготовка підручників з застосуванням принципу вітчизнознавства (сучасного краєзнавства).

Позитивними результатами освітніх реформ на прикладі навчальних закладів м. Києва стало розширення мережі гімназій, особливо приватних, оновлення навчальних програм і планів середньої школи, запровадження в освітній процес дидактичних новацій, створення умов для творчості педагогів.

Значущими для використання в освітньому процесі середньої школи України стали ідеї поглибленої мовної підготовки учнів, зокрема вільне володіння двома іноземними мовами; включення до варіативної складової робочих навчальних планів циклу естетичної культури та регіональної історії; реалізація концепції профілізації навчання у старших класах; цілеспрямована робота з формування патріотизму і громадянської відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбицкий В.И. Испытания зрелости: справочная книга для гимназий и готовящихся к испытаниям зрелости / В.И. Альбицкий. — СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1884. — 161 с.
2. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: монографія / Л.Д. Березівська. — К.: Богданова А. М., 2008. — 406 с.
3. Білокінь С. Колегія Павла Галагана / С. Білокінь // Київ. — 1998. — № 8. — С. 65-67.
4. Блюмберг Я. Причины малой успешности по математике в наших средних учебных заведениях / Я. Блюмберг // Гимназия. — 1888. — Кн. I. — С. 13.
5. Воскресенский С. Из жизни классической школы / С. Воскресенский // Гимназия. — 1888. — Кн. I. — С. 32.
6. Высочайше утвержденный устав реальных училищ Министерства народного просвещения // Полное собрание законов Российской империи [Электронный ресурс]. — Собр. II. — Т. 47. — Ст. 50834. — Режим доступа:
http://www.runivers.ru/lib/anons.php?ID=63478&IBLOCK_ID=36
7. Гельбке Ф.Ф. Календарь для учителей на 1911/1912 учебный год / Ф.Фю Гельбке. — СПб.: Тип. О. Кирхнер, б.г. — Ч.1. — 308 с.
8. Генкель Г. Народное образование на Западе и у нас / Г. Генкель. — СПб.: Тип. Брокгауз и Ефрон, 1911. — 152 с.
9. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.: навч. посібник / Я. Грицак. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.
10. Державний архів м. Києва. Ф.16 Совет Императорского Университета Св. Владимира. Оп. 315. Спр.109. Об открытии при Университете Св. Владимира высших женских курсов (1876). 9 января 1876-24 декабря 1876 г., 37 арк.

11. Державний архів м. Києва. Ф.16 Совет Императорского Университета Св. Владимира. Оп.344. Спр.108. Об открытии в г. Киеве высших женских курсов (1905). 24 марта 1905-20 октября 1905 гг., 25 арк.
12. Державний архів м. Києва. Ф.16 Совет Императорского Университета Св. Владимира. Оп.344. Спр.78. По вопросу о печатаньи книг на малорусском наречии (1905) 23 арк.
13. Державний архів м. Києва. Ф.288 Финансовая комиссия по учреждению Киевского политехнического института. Оп.1. Спр.1. Письма членов правления банков, товариществ сахарных заводов и др. о выделении денег на строительство здания Киевского политехнического института (1897) 17 января 1897-21 марта 1897 гг., 22 арк.
14. Державний архів м. Києва. Ф.81 Киевская вторая мужская гимназия. Оп.43. Спр.8. О назначении Ф.А. Терещенко почетным попечителем Киевской второй мужской гимназии (1881). 11 февраля 1881-15 декабря 1881 гг., 42 арк.
15. Державний архів м. Києва. Ф.81 Киевская вторая мужская гимназия. Оп.59. Спр.116 Об учреждении стипендии имени Н. Н. Воноградского из процентов от капитала 4800 руб., пожертвованного вдовою Статского Советника Н.В. Виноградскою, на содержание и образование одного стипендиата, с помещением в общей ученической квартире Гимназии (1879-1905) 20 января 1879-18 сентября 1905 гг., 42 арк.
16. Державний архів м. Києва. Ф.81 Киевская вторая мужская гимназия. Оп.59. Спр.65 Об учреждении стипендии Титулярного Советника Людвиг Викентьевича Станзани из процентов с завещанного им капитала 4000 руб. (1873-1911) 03 апреля 1873-12 августа 1911 гг., 97 арк.
17. Державний архів м. Києва. Ф.81 Киевская вторая мужская гимназия. Оп.59 Спр.74 Об учреждении стипендии имени Надворного Советника

- П.Е. Манчета, из процентов от капитала, пожертвованного чиновниками Киевского Акцизного Управления (1874-1913) 038 июня 1874-06 июля 1913 гг., 77 арк.
18. Державний архів м. Києва. Ф.90 Киевская Фундуклеевская гимназия. Оп.1 Спр.138 Положение о стипендии имени князя И.И. Васильчикова из процентов от капитала 500 руб. (1901) 09 января 1901-24 ноября 1901 гг., 15 арк.
19. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко М., О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С.7.
20. Добрянський І.А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / І.А. Добрянський, В.В. Постолатій. – Кіровоград: КІРУЕ, 1998. – 143 с.
21. Док. № 74. Именной указ Правительствующему Сенату «О принятии учебных заведений народного просвещения под ближайшее его императорского величества наблюдение и попечение» от 5 мая 1856 г. // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге ХІХ – начало ХХ века: Сб. док. – С.Пб., 2000. – С. 173-179.
22. Доклад министра народного просвещения Делянова «О сокращении числа учеников в гимназиях и прогимназиях и изменение состава оных» (1887) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dok.histrf.ru/19/tsirkulyar-o-kukharkinykh-detyakh/> – Назва з екрану.
23. Докучаев Н.Т. Как оценивать письменные и устные ответы учеников в средних и низших учебных заведениях / Н.Т. Докучаев // Гимназия. – 1889. – № 10. – С. 18.
24. Домашние наставницы и учительницы // Алфавитный сборник законоположений и распоряжений помещенных в циркулярах по Санкт-Петербургскому учебному округу с 1883 по 1893 г. / Сост. В. Демант. – СПб., 1895. – С. 185.

25. Драч О.О. Освіта жіноча в Україні / О.О. Драч // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7. Мл–О. – С. 644-649.
26. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 608 с.
27. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г.Е. Жураковский. – М.: Педагогика, 1978. – 160 с.
28. Высочайший рескрипт председателю Комитета Министров князю Гагарину от 15 мая 1866 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1866. – Т. СXXX. – С. 104-105.
29. Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ. – СПб.: Тип. Академии наук, 1862. – Ч. 1. – 591 с.
30. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – СПб.: Академии Наук, 1862. – Ч. V. – 627 с.
31. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – СПб.: Тип. Академии Наук, 1862. – Ч. III. – 571 с.
32. Из высочайше учрежденного «Положения о женских училищах Министерства народного просвещения» 30 мая 1858 г. // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: сборник документов. – СПб.: Лики России, 2000. – С. 190-191.
33. Из журнала заседания Педагогического комитета – о мерах по усилению наблюдения за поведением гимназистов вне стен учебных заведений (22 октября 1864 г.) // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: сборник документов. – СПб.: Лики России, 2000. – С. 212-215.
34. Из представления и.д. попечителя Петербургского учебного округа Г.А. Щербатова управляющему Министерством народного просвещения П.А. Вяземскому – о необходимости возобновления деятельности частных учебных заведений в столице 21 октября 1856 г.

- // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: сборник документов. – СПб.: Лики России, 2000. – С. 182-183.
35. Исторический очерк (1856–1917 гг.) // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: сборник документов. – СПб.: Лики России, 2000. – С. 149-172.
36. Кальницкий М. Из истории киевских гимназий [Электронный ресурс] / М. Кальницкий. – Режим доступа: <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html> – Назва з екрану.
37. Каганов Э. Женская гимназия В.Н. Ващенко-Захарченко [Электронный ресурс] / Э. Каганов. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2014/05/26/209>
38. Ковалинский В.А. Меценаты Киева / В.А. Ковалинский. – К.: Кий, 1998. – 528 с.
39. Логинова О.А. Учебно-воспитательный процесс в гимназиях дореволюционной России (на примере гимназий Пензенской губернии): монография / О.А. Логинова, О.Н. Логинов ; науч. ред. Л.Д. Гошуляк. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – 288 с.
40. Миропольский С.И. Учитель, его призвание и качества, знание, цели и условия его деятельности: с приложением учительской хрестоматии / С.И. Миропольский. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – 148 с.
41. Острогорский В. Из истории моего учительства. Как я сделался учителем. (1851–1864) / В. Острогорский. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1895. – 293с.
42. Открытие мариинского училища // Отечественные записки. – 1858. – № 7. – С. 30.
43. Пирогов Н.И. Правила о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа [Электронный ресурс] / Н.И. Пирогов. – Режим доступа:

- <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st037.shtml> – Назва з екрану.
44. Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения // Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / Сост. М. Родевич. – СПб., 1884. – С 48-50.
45. Савенков А.И. Исследовательское обучение в теории и образовательной практике XIX века [Электронный ресурс] / А.И. Савенков. – Режим доступа: http://www.researcher.ru/issledovaniya/arhiv/a_3qr14s.html. – Назва з екрану.
46. Сиземская И.Н. Идеи воспитания в русской философии. XIX – начало XX века / И.Н. Сиземская, И.Л. Новикова. – М.: РОССПЭН, 2004. – 271 с.
47. Стоюнин В. Образование русской женщины / В. Стоюнин // Исторический вестник. – 1883. – № 4. – С. 125-159.
48. Сухенко Т. Роль громадськості та приватних осіб у створенні в Україні середніх жіночих закладів (XIX – поч. XX ст.) / Т. Сухенко // Початкова школа. – 1997. – № 8. – С. 56-59.
49. Тимошенко П.Д. Очерки науки о воспитании / П.Д. Тимошенко. – Харьков, 1866. – 314 с.
50. Толстой Л.Н. Педагогические сочинения / Л.Н. Толстой; вступ. стат. В.А. Вейкшана. – М.: Учпедгиз, 1953. – 444 с.
51. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения 19 ноября 1864 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18641119.php>. – Назва з екрану.
52. Устав гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения 30 июня 1871 г. // Хрестоматия по истории педагогики [Электронный

- ресурс] / Под ред. С.А. Каменева; сост. Н.А.Желваков. — М.: Учпедгиз, 1936. — Режим доступа: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped001.html>
53. Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании / К.Д. Ушинский // Собр. соч.: в 11 т. — М.-Л.: АПН РСФСР. — 1948. — Т.2. — С. 69-166.
54. Ушинский К.Д. О нравственном элементе воспитания / К.Д. Ушинский // Собр. соч.: в 11 т. — М.-Л.: АПН РСФСР. — 1948. — Т.2. — С. 362-488.
55. Ушинский К.Д. Педагогическая поездка по Швейцарии / К.Д. Ушинский // Собр. соч.: в 11 т. — М.-Л.; АПН РСФСР. — 1948. — Т.3. — С. 87-254.
56. Ушинский К.Д. Три элемента школы / К.Д. Ушинский // Собр. соч.: в 11 т. — М.-Л.: АПН РСФСР. — 1948. — Т.2. — С. 42-68.
57. Ушинский К.Д. Труд и его значение / К.Д. Ушинский // Собр. соч.: в 11 т. — М.-Л.: АПН РСФСР. — 1948. — Т.2. — С. 333-361.
58. Шандра В.С. Початкова і середня освіта у Києві у першій половині ХІХ ст. / В.С. Шандра // Архіви України. — 1980. — № 5. — С.63-67.
59. Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями / П.Д. Юркевич. — М.: Тип. Грачева и К, 1869. — 401 с.

ДОДАТОК А

У таблиці наведено статистичні дані щодо кількості застосування до учнів гімназій по українських губерніях за 1858 рік, в т.ч. окремо виділено дані застосування покарання у вигляді побиття різками:

№№ з/п	Губернія	Застосування покарань, разів		
		Загальна кількість покарань за рік	Биття різками	
			Кількість разів за рік	у %% від за- гальної кіль- кості покарань
1.	Перша Київська гімназія	215	3	1,39
2.	Друга Київська гімназія	625	43	6,88
3.	Білоцерківська	220	38	17,27
4.	Житомирська	600	290	48,33
5.	Немирівська	600	67	11,17
6.	Подільська	400	37	9,25
7.	Полтавська	399	39	9,77
8.	Рівненська	300	6	2,0
9.	Ніжинська	260	20	7,69
10.	Новгород-Сіверська	250	8	3,20
11.	Чернігівська	240	18	7,50
Разом		4 109	569	13,85

Додаток складено автором на підставі: Пирогов Н.И. Правила о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа [Електронний ресурс] / Н.И. Пирогов. – Режим доступу: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st037.shtml> – Назва з екрану.

ДОДАТОК Б

Жіночі гімназії м. Києва

Фундуклеївська жіноча гімназія заснована 1860 року. Це була перша жіноча гімназія у Києві. Завдяки заможним підприємцям, що були почесними опікунами гімназії, дівчата з незаможних родин мали можливість навчатися безкоштовно. Серед почесних опікунів були такі відомі особистості, як [Лазар Бродський](#), [Мойсей Гальперін](#), [Лев Гінзбург](#), [Михайло Дегтерьов](#), [Давид Марголін](#), [Микола Терещенко](#).

У гімназії була свого роді філія на Подолі – *Подільська жіноча гімназія*, створена у 1872 році на базі *Подільського жіночого училища* на вул. Покровській, яка згодом стала самостійною *Києво-Подільською жіночою гімназією*, оскільки для такого міста як Київ лише однієї жіночої гімназії не вистачало. Статус самостійної семикласної жіночої гімназії отримано у 1874 році.

Ольгинська жіноча гімназія, *Ольгинська міністерська жіноча гімназія*, *Державна жіноча гімназія святої Ольги* - середній загальноосвітній заклад, заснований 1870 року в Києві. До 1892 року гімназія розміщувалася в орендованих будинках: на Андріївському узвозі, вулицях Володимирській 23/27 і Михайлівській 24. У 1892–1914 роках гімназія розташовувалася в колишньому флігелі Першої чоловічої гімназії на вулиці Терещенківській, 2 (зараз Терещенківська, 4), що був споруджений за проектом академіка архітектури О. В. Беретті в класицистичному стилі. 1909 року гімназії надали ім'я Святої Княгині Ольги. Станом на 1913 рік в гімназії було 14 класів. Під час Першої світової війни 1914–1918 років приміщення на Терещенківській використовувалося як лазарет.

Приватна гімназія В. М. Ващенко-Захарченко – перша приватна в Росії жіноча гімназія з пансіоном, заснована у 1878 році. Спочатку були відкриті перші п'ять класів, VI клас почав функціонувати з 1879 р., VII клас – з 1880 р., а VIII педагогічний клас – з 1881 р. Гімназія разом з пансіоном містилася на розі Бібіковського бульвару (нині – бульвар Т. Шевченка) та вулиці Афанасівської (пізніше – Нестерівська, нині – вулиця Івана Франка). Обраний будинок певним чином був уже пристосований для здійснення навчального процесу, оскільки раніше в ньому знаходилася Київська чоловіча прогімназія. У зв'язку із смертю 02.08.1895 р. В. М. Ващенко-Захарченко, її наступницею В. Ващенко-Захарченко як на посту начальниці закладу, так і його утримувача стала О. Дучинська, котра працювала в гімназії класною наглядачкою з 1889 р. Гімназію перейменовано на гімназію *Олександри Дучинської*.

У зв'язку із стабілізацією в роботі навчального закладу та значним збільшення кількості учениць, восени 1902 року гімназія переїхала до будинку № 7 по вул. Тимофіївській (нині вул. М. Коцюбинського).

Гімназія Жекуліної, Київська жіноча гімназія Аделаїди Жекуліної – приватна жіноча гімназія, заснована у 1905 році. Жекуліна спиралася на передові методи навчання, які багато в чому перегукувалися з принципами Володимира Науменка. Кількість учнів у класах була невелика. Основне навантаження діти мали під час аудиторних занять, натомість домашні завдання були мінімальними. У підготовчому та молодшому класах Жекуліна організувала спільне навчання хлопчиків і дівчаток, оскільки на цьому етапі навчальні програми не мали суттєвих відмінностей. Приміщення для гімназії наймалося по вулиці Караваєвській (сьогодні — вул. Льва Толстого) № 11. У грудні 1905 року А. Жекуліна добилася для своєї гімназії особливого привілею: вона одержала право викладати за програмою чоловічих гімназій. Жекуліна також одержала право для своїх випускниць поступати без іспитів до Жіночого медичного інституту та інших подібних закладів. Окрім того при гімназії було засновано Вищі вечірні жіночі курси, які давали дівчатам можливість здобути вищу освіту.

Жіноча гімназія Святої Катерини - приватна жіноча гімназія евангелістської лютеранської громади міста Києва.

Пастор Фрідріх-Вільгельм Вазем добився від влади дозволу на відкриття повноцінних середніх навчальних закладів для дівчат і хлопців. У 1894–1896 роках за проектом архітектора Адольфа Гаккера було споруджено нове велике приміщення чоловічої школи на вулиці Лютеранській неподалік від кірхи. У старому приміщенні чоловічої школи розташувалася жіноча школа, яка з 1897 року одержала права справжньої жіночої гімназії. Спершу в жіночій гімназії діяли два підготовчі та три молодші класи, з часом додався і четвертий. У гімназії навчалось 196 учениць.

Жіночих приватних гімназій у місті було більше, ніж чоловічих. На початку ХХ ст. їх число сягнуло двадцяти. Багато з них були по суті комерційні проекти.

Додаток складено автором на підставі: Кальницький М. Из истории киевских гимназий [Електронний ресурс] / М. Кальницький. – Режим доступу: <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html> — Назва з екрану.

ДОДАТОК В

Чоловічі гімназії м. Києва

Перша чоловіча гімназія – заснована в 1809 році на Подолі за сприяння тодішнього київського генерал-губернатора Михайла Кутузова. Після пожежі на Подолі гімназії до Кловського палацу (вул. Пилипа Орлика), де знаходилася до 1857 року. Нове приміщення побудовано в 1850 році за проектом архітектора А. Беретті в стилі класицизму [26]. На честь річниці перемоги імператора Олександра I над Наполеоном гімназія у 1911 році отримала особливий статус й була перейменована в Першу Імператорську Олександрівську.

Друга чоловіча гімназія була заснована у 1836 році. Спочатку вона користувалася найманим приміщенням, але в 1854-1856 роках було побудовано власне приміщення гімназії на Бібіковському бульварі (бульварі Тараса Шевченка) поряд із Першою гімназією в стилі пізнього класицизму за проектом архітектора П. Шлейфера.

Третя чоловіча гімназія була відкрита у 1874 році на Подолі на Контрактовій площі в двоповерховому особняку Назарія Сухоти. В 1876-1878 роках будівля була викуплена у власника, надбудована та розширена за проектом архітекторів О. Шіле та В. Ніколаєва.

Четверта чоловіча гімназія була відкрита у 1883 році на розі вул. Пирогова та бул. Т. Шевченка. В 1897-1898 роках для гімназії було збудовану нову будівлю в стилі ренесансу, архітектор М. Чекмарьов.

П'ята чоловіча гімназія була заснована у 1885 році. Друга назва – Печерська – за місцерозташуванням гімназії. Архітектор М. Чекмарьов.

Шоста чоловіча гімназія була заснована у 1908 році на Лук'янівці. В 1912-1913 роках для гімназії була збудована інша будівля по проекту архітекторів О. Кобелева та П. Жукова.

Приватна чоловіча гімназія Володимира Науменка - приватний середній загальноосвітній заклад, заснований 1905 року в Києві українським педагогом та громадським діячем В. Науменком. Гімназія була «з правами», тобто ліцензована, з офіційною гімназіальною програмою, що відповідала програмі державних гімназій. В кінці 1912 року В. Науменко передає гімназію Товариству сприяння середній освіті. Гімназія діяла до 1916 року.

Приватна чоловіча гімназія В'ячеслава Петра, українського педагога чеського походження, заснована в 1904 році. Відрізнялася більшою лібералізацією педагогічних поглядів на відміну від умов державних гімназій. У зв'язку із численними перешкодами з боку влади в роботі гімназії, в 1909 році В. Петр змушений був відмовитися від гімназії посеред навчального року. Проте батьки учнів не хотіли допустити закриття школи, вони вибрали ініціативний комітет і самі взяли у свої руки управління гімназією, що стала

називатися «Гімназія Групи батьків». З 1909 року – це Восьма чоловіча гімназія.

Приватна чоловіча гімназія Готліба Валькера, згодом – Сьома чоловіча гімназія. Розташовувалася на вулиці Тимофіївській (теперішній вул. Михайла Коцюбинського, 12). Спершу гімназія займала приміщення по фронту вулиці, а з 1909 року розмістилася у спеціально спорудженому флігелі у дворі. Заклад мав репутацію «школи для відчайдушних» і славився хуліганськими акціями.

Приватна чоловіча гімназія Стельмашенка, згодом Дев'ята київська гімназія - приватний середній загальноосвітній заклад, заснований 1907 року в Києві священником М. А. Стельмашенком, членом Київського клубу російських націоналістів. Гімназія передбачала виховання в православному монархічному дусі. Гімназія спершу розташовувалася у будинку на вул. Володимирській, 40. Один поверх займав пансіон на 30 вихованців, а два інші - гімназія на 250 учнів. Цар Микола II подарував для церкви при гімназії ікону Божої Матері. Стельмашенко першим у Києві заснував мережу шкільного туризму. Будинок гімназії на Володимирській та деякі інші школи влітку перетворювалися на безкоштовні готелі для учнів з інших міст, а викладачі охоче виступали в ролі гідів.

Додаток складено автором на підставі: Кальницький М. Из истории киевских гимназий [Електронний ресурс] / М. Кальницький. – Режим доступу: <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html> — Назва з екрану.

ДОДАТОК Г

Стипендії для учнів у гімназіях м. Києва

Навчання у гімназіях було платне. З метою долучення до навчального процесу талановитих дітей з незаможних родин, була розповсюджена система призначення стипендій.

Друга Київська чоловіча гімназія:

1. «Стипендія Миколи Миколайовича Виноградського». Була заснована його вдовою Н. В. Виноградською у 1879 році на відсотки від капіталу в сумі 4,8 тис. руб. у розмірі по 240 руб. на рік. Стипендія призначалася незаможному гімназисту, який успішно навчався і мав зразкову поведінку. Стипендіальні кошти включали оплату квартири учня, у разі проживання з батьками – коштами розпоряджався опікун.
2. «Стипендія, яку заповів титулярний радник Людвик Вікентійович Станзані». Розмір капіталу стипендії - 4 тис. руб. сріблом. Відповідно до Положення про стипендію, вона мала на меті утримання на відсотки з капіталу одного нужденного гімназиста за умови «відмінної поведінки та відмінних успіхів у навчанні.»
3. «Стипендії Надвірного Радника Петра Омеляновича Манчтета». За ініціативою чиновників Управління акцизними зборами Київської губернії було зібрано 1 тис. руб. цінними паперами на заснування при гімназії стипендії. Вимоги до стипендіата були схожими із вимогами до стипендіатів Станзані: зразкова поведінка та відмінні знання.

Фундуклеївська гімназія:

«Стипендія імені князя І. І. Васильчикова». У 1901 році було ініційовано заснування стипендії на кошти, зібрані самостійно вихователями, вчителями та слухачками гімназії. Сплачувалася стипендія за рахунок відсотків, які нараховувалися на капітал в 500 руб. сріблом. Згідно Положення про стипендію, обиралися «стипендіатки Князя Васильчикова» з бідних учениць всіх станів, які відрізнялися відмінною поведінкою та успіхами у навчанні.

Додаток складено автором на підставі: Державний архів м. Києва. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.65. – арк. 6-8; Державний архів м. Києва. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.74. – арк. 7; Державний архів м. Києва. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.116. – арк. 6-8; Державний архів м. Києва. – Ф.90 – Оп.1. – Спр.138. – арк. 7.

ДОДАТОК Д

Система оцінювання учнів гімназій м. Києва

« ... як на іспитах, так і впродовж всього навчального року знання учнів оцінюються звичайними цифрами наступним чином:

«5» - означає, що знання й успіхи учня відмінні. Ставиться за ґрунтовні знання всього пройденого матеріалу за відмінної старанності й уваги, а також за умови виконання учнем письмових робіт на такому рівні, що вони можуть слугувати зразком для класу;

«4» - добре, є різновидом «5». Означає, що знання учня також ґрунтовні, але йому бракує належної старанності або уваги. Окрім того, наявні знання учнем не завжди застосовуються належним чином і в усних відповідях, і в письмових роботах.

«3» - задовільно. Учень знає пройдене настільки твердо, що без труднощів може вчитися далі. Знання учня відповідають взагалі рівню свого класу.

«2» - не зовсім задовільно. Є різновидом «1» та виставляється учням, які стоять нижче рівня свого класу, інколи збиваються у своїх відповідях навіть на головні питання, але за умови посилення старанності та уваги з їхнього боку, особливо зі сторонньою допомогою, можуть йти вперед і піднятися до середнього рівня свого класу.

«1» - зовсім незадовільно. Означає, що знання слабкі, мале розуміння пройденого матеріалу, недостатня увага та старанність.

Додаток складено автором на підставі: Правила об испытаниях зрелости, утвержденные министром народного просвещения 8-го декабря 1872 г. // Альбицкий В.И. Испытания зрелости: справочная книга для гимназий и готовящихся к испытаниям зрелости / В.И. Альбицкий. — СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1884. — С. 5-18.

Додаток Е

Класифікація проступків гімназистів

- «порушення прав власності» — псування чужих речей або крадіжка;
-
- «порушення, що завдають шкоди здоров'ю» — паління тютюну, вживання спиртних напоїв, «пороки чуттєвості»;
-
- «порушення проти честі й гідності особи» — розпуста, азартні ігри, брехня, обман, підбурювання, наклеп, образа тощо;
-
- «порушення навчально-адміністративних правил — лінь, запізнення, невідвідування, неухайність, самовільна відсутність тощо»;
-
- «проступки проти навчальної адміністрації й релігійного благочинства» — образа керівництва, знищення письмових розпоряджень, порушення під час молитви під час або поза богослужінням тощо.

Додаток складено автором на підставі: Жураковский Г.Е. Из истории просвещения дореволюционной России / Г.Е. Жураковский. — М.: Педагогика, 1978. — С. 73.

ДОДАТОК Є

Види покарань у гімназіях

- 1) одиночне сидіння учня в класі;
- 2) догана класного наставника перед класом із внесенням до штрафного журналу;
- 3) залишення в гімназії на годину по закінченню уроків та повідомлення батьків;
- 4) затримання в гімназії протягом більше трьох годин у святкові та вихідні дні;
- 5) догана директора перед класом, наслідком якої було зниження оцінки за поведінку;
- 6) догана інспектора перед класом із внесенням в штрафний журнал та повідомленням батьків;
- 7) догана від імені педагогічної ради;
- 8) відділення від товаришів без позбавлення волі;
- 9) ув'язнення до карцеру від однієї до чотирьох годин із призначенням письмової роботи;
- 10) ув'язнення до карцеру від чотирьох, але не більш ніж вісім годин із призначенням письмової роботи та утриманням на чорному хлібі;
- 11) ув'язнення до карцеру більш, ніж на вісім годин, але не більш, ніж на добу;
- 12) виключення із навчального закладу з правом вступу до іншого в тому ж самому місті;
- 13) виключення із учбового закладу без права вступу до іншого навчального закладу в тому ж самому місті;
- 14) виключення із учбового закладу без права вступу до будь-якого навчального закладу.

Додаток складено автором на підставі: Логинова О.А. Учебно-воспитательный процесс в гимназиях дореволюционной России (на примере гимназий Пензенской губернии): монография / О.А. Логинова, О.Н. Логинов; науч. ред. Л.Д. Гошуляк. — Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. — С. 134.

ДОДАТОК Ж

Відомі випускники гімназій м. Києва

Чимало найвідоміших вчених, письменників, громадських діячів були випускниками київських гімназій. Слід згадати випускників:

- 1) Першої київської імператорської Олександрівської гімназії: істориків Закревського М. В., Піскорського В. К. та Драгоманова М. П.; авіаконструктора Сікорського І. І., академіка Богомольця О. О., письменників Булгакова М. А. та Паустовського Г. К., художників Ге М. М. та Левандовського В. В. (засновника української анімації), майбутнього ректора Київського університету Св. Володимира визначного економіста Бунге М. Х.; почав навчання, але не закінчив гімназію Вертинський О. М. (російський естрадний артист, кіноактор, композитор, поет і співак, кумир естради в першій половині ХХ століття); майбутній радянський нарком освіти А. Луначарський;
- 2) 2-ої Київської гімназії: академіка та героя Арктики Отто Шмидта; вченого-економіста, автора тексту державного гімну України «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського; літератора, публіциста (перекладача творів Г. Гайне, Й.-В. Гете, В. Шекспіра, укладача популярного курсу лекцій з історії України, автора книги «Национально-государственная проблема в СССР» (Париж, 1938) та першого життєопису «Симон Петлюра») Максима Славинський; поета Семена Надсона; композитора Рейнгольда Глієра, приватними учнями якого були С. Прокоф'єв, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський;
- 3) 3-ої Київської гімназії: філософа-ідеаліста Льва Шестова (сина відомого київського торговця мануфактурою, мецената Ісаака Шварцмана); лікаря-терапевта Феофіла Яновського (засновника першої в місті бактеріологічної лабораторії для діагностування туберкульозу); о. Олексія (О. Глаголева) (протоірея Російської православної церкви, нагородженого званням Праведник світу за спасіння євреїв у роки окупації Києва);
- 4) 5-ої Київської гімназії: українського музикознавця-фольклориста, чоловіка Л. Українки Климента Квітку;
- 5) Приватної гімназії Валькера (згодом 7-ої Київської гімназії): скульпторів Івана Кавалерідзе (автор проекту пам'ятнику княгині Ользі на Михайлівській площі в м. Києві та Ярославу Мудрому) та Олександра Архипенка (українського та американського скульптора і художника, одного із основоположників кубізму в скульптурі); піаніста Володимира Горовиця, вченого-помолога (селекціонера) Володимира Симиренка (знані яблука Симиренка), одного із перших агроекологів та розробників дослідницької справи методології сучасного садівництва; ембріолога та ентомолога Бориса

Балінського; композитора, педагога, музичного та громадського діяча Льва Ревуцького;

б) 8-ї Київської гімназії: Сержа Лифаря- балетного танцівника та хореографа, одного із найвидатніших танцівників ХХ століття;

а також жіночих гімназій:

7) Фундуклеївської гімназії: знану радянську поетесу Анну Ахматову (Горенко); співачку московського Великого театру Ксенію Держинську, історика України Наталю Полонську-Василенко (Меньшову), а також майбутню принцесу Таїланду Катю Десницьку;

8) приватної гімназії А. Жекуліної: російську письменницю, мемуариста, викладача Надію Хазіну (майбутню дружину О. Мандельштама); радянського історика А. Л. Войтоловську; радянського історика, одного з дописувачів Совінформбюро Т. І. Каришеву; етнолог, дочка відомого київського лікаря-терапевта С. Ф. Тартаковського Л. С. Шульгіна;

9) приватної гімназії В. М. Ващенко-Зарченко: дочки українського письменника, драматурга та громадського діяча М. П. Старицького Марія та Людмила; письменниця та перекладачка, племінниця української письменниці Марко Вовчок (Марії Вілінської) та композитора М. Лисенка, член Української Центральної Ради, голова відділу в Міністерстві культури УНР В. О. О'Коннор-Вілінська; нащадок гетьмана України Данили Апостола Є. Г. Кулябко.

Додаток складено автором на підставі: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/shevchenka-bulv/persha-cholovicha-gimnaziya-1847-50-de-mistilisya-generalne-sekretarstvo-osviti-utrr-ministerstva-narodnoyi-osviti-unr-i-ukrayinskoyi-derzhavi-narkomat-osviti-usrr-vsenarodna-biblioteka-ukrayini>.

<http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html>

ДОДАТОК 3
Розподіл навчальних годин у гімназіях

Предмет	Кількість годин у класах								
	Підготовчий клас	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Закон Божий	4	2	2	2	2	2	1	1	1
Російська мова із церковно-слов'янською	6	4	4	4	3	3	2	2	2
Короткі основи логіки	---	---	---	---	---	---	---	1	---
Латинська мова	---	8	7	5	5	6	6	6	6
Грецька мова	---	---	---	5	6	6	6	6	7
Математика (із фізикою, математичною географією та коротким курсом природознавства)	6	4	4	4	4	4	6	5	6
Географія	---	2	2	2	2	---	---	1	1
Історія	---	---	---	2	2	2	2	2	2
Французська або німецька мови	---	---	3	3	3	3	3	2	2
Чистописання	6	3	2	---	---	---	---	---	---
Разом в класичних гімназіях	22	23	24	27	27	26	26	26	27
Разом в реальних гімназіях (з 1872 – училища)	22	23	27	30	30	29	29	28	29

Додаток складено автором на підставі: Логинова О.А. Учебно-воспитательный процесс в гимназиях дореволюционной России (на примере гимназий Пензенской губернии): монография / О.А. Логинова, О.Н. Логинов; науч. ред. Л.Д. Гошуляк. — Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. — С. 139.